

Ἡμεῖς ἐδῶ διασκεδάζομεν à merveille ... Ὅψεις του γλωσσικού ζητήματος και σάτιρα (1800–1850)

Παντελής Βουτουρής
(προσκεκλημένος ομιλητής)

α. Στα χρόνια του Αγώνα

«Ἐάν τὸ νὰ μακρύνεταί τις ἀπὸ τὴν κοινὴν τοῦ λέγειν συνήθειαν τόσον, ὥστε νὰ γίνεταί ἀσαφὴς εἰς τὴν διάνοιαν, καὶ παράξενος ὀλότελα εἰς τὴν ἀκοήν, ἦναι τυραννικόν, τὸ νὰ χυδαῖζῃ πάλιν τόσον, ὥστε νὰ γίνεταί ἀηδὴς εἰς ἐκείνους ὅσοι ἔλαβον ἀνατροφὴν, μὲ φαίνεται δημαγωγικόν».¹ Με αὐτὸ τον αφορισμὸ αποσαφηνίζει ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, τὴ στάση του ἀπέναντι στις δύο διαμορφωμένες ἤδη στις ἀρχές του 19ου αἰῶνα γλωσσικὲς τάσεις: τὸν *τυραννικόν* ἀρχαϊσμὸ και τὸν *δημαγωγικόν* δημοτικισμό, ἐνῶ – συγχρόνως – οριοθετεῖ, ἀνάμεσα στα δύο ἄκρα, τὴ δική του πρόταση για τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Αὐτὴ ἡ συνδιαλλακτικὴ θεωρία, μέση οδὸς ὅπως ἐπεκράτησε νὰ λέγεται, παραπέμπει συστηματικὰ στην *ἀρχαίαν* ερεῖδεταί ὁμως εἰς τὴ *νέαν*. Ὁ Κοραῆς σκιαγραφεῖ ἐδῶ μια στρατηγικὴ λελογισμένης και βαθμιαίας διόρθωσης τῆς «χυδαίας» γλώσσας, ὥστε «να ἀνακτήσουμε ἐκεῖνο που ἐχάσαμε, χωρὶς νὰ χάσουμε ἐκεῖνο που κατέχουμε».² «Γράφε μετὰ προσοχῆς και μελέτης· ἐκρίζωσον ἀπὸ τὴν γλώσσαν τὰ ζιζάνια τῆς χυδαιότητος, ὄχι ὁμως ὅλα πάραυτα μὲ τὴν δίκελλαν, ἀλλὰ μὲ τὴν χεῖρα και κατὰ μικρὸν ἔν ὀπίσω τοῦ ἄλλου· σπεῖρε εἰς αὐτὴν τὰ

¹ Ἀδ. Κοραῆς, «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», *Ἡλιοδῶρου Αἰθιοπικά*, Παρίσι 1804, σ. α'–πη': ξη'–ξθ'. Πρόκειται για κείμενο με ξεχωριστὴ σημασία (στο ὁποῖο παρεμπιπτόντως μεταξύ ἄλλων ἐπινοεῖται και ἡ λέξη *μυθιστορία* προκειμένου νὰ ἀποδοθεῖ τὸ εἶδος ἐκεῖνο του γραπτοῦ λόγου τὸ ὁποῖο οἱ Γάλλοι, Γερμανοὶ και Βέλγοι ὀνομάζουν *roman*, οἱ Ἰταλοὶ *romanzo*, οἱ Ἰσπανοὶ *romancero* και οἱ Ἀγγλοὶ *romance*) για δύο τουλάχιστον λόγους: ἀφενὸς γιατί με αὐτὸ ὁ Κοραῆς ἐγκαινιάζει τὴ σειρά των Προλεγομένων και των «Ἀυτοσχέδιων στοχασμῶν» στις φιλολογικὲς ἐκδόσεις του, και ἀφετέρου γιατί για πρώτη φορά ἐπεξηγεῖ τὴ θεωρία του, ἡ ὁποία ἀποβλέπει στη «διόρθωση» τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Τα βασικὰ σημεῖα αὐτῆς τῆς θεωρίας, ὅπως ἀναπτύσσεται στο συγκεκριμένο ἐπιστολικὸ κείμενο, εἶναι τα ἐξῆς: α. ἡ «ἀπόκτησις» τῆς (ἀρχαίας) Ἑλληνικῆς γλώσσας συνδέεται με τὴν ἀναγέννηση του γένους: «[...] ἀναγκαία εἰς τὸ νὰ ἐπιταχύνῃ τὴν ἀρχομένην τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους ἀναγέννησιν». β. Ἡ ωφέλιμη –ωστόσο– «γυμνασία» τῆς «παλαιᾶς» γλώσσας δὲν δικαιολογεῖ τὴν «ἐπικρατήσασα ἕως τώρα κακὴ και διεστραμμένη συνήθεια νὰ καταφρονῶμεν τὴν νέαν, τὴν ὁποῖαν μόνην εἶναι δυνατὸν νὰ φέρομεν εἰς τελειότητα». γ. Οφείλομε –επομένως– «νὰ καλλύνωμεν και νὰ διορθώνωμεν ὅσον εἶναι δυνατὸν τὴν Γλώσσαν, τὴν ὁποῖαν ἐθηλάσαμεν μὲ τὸ γάλα, και εἰς μόνην τὴν ὁποῖαν ἐσυνειθίσαμεν νὰ ἐξηγῶμεν ὅ,τι συλλογιζόμεθα»: «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», ὁ.π., σ. να', νδ', νστ' ἀντιστοίχως.

² Ἡ διατύπωση ἀνήκει στον Κ. Θ. Δημαρὰ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς ⁷1998 [1977], σελ. 338.

Ἑλληνικά σπέρματα , ἀλλὰ καὶ αὐτὰ μὲ τὴν χεῖρα, καὶ ὄχι μὲ τὸν σάκκον».³

Μοιραία, ἐξαιτίας αὐτῶν ακριβῶς των θέσεων, ὁ Κοραῆς θα βρεθεῖ ἀντιμέτωπος καὶ θα δεχθεῖ τὰ διασταυρούμενα πυρὰ καὶ των δύο ἄκρων. «Ἡ διακωμῶδηση», γράφει ὁ Κ. Θ. Δημαράς, «ἡ ἐριστική ἀντίκρουση, ἡ προσωπική ἐπίθεση, ὅλα τὰ ὄπλα θα χρησιμοποιηθοῦν ἐναντίον τοῦ νέου ἀντιπάλου [...] τὰ πολεμικά φυλλάδια, ἀνώνυμα πολὺ συχνά, βίαια, προσωπικά, υβριστικά, συκοφαντικά, διαδέχονται ἀκατάπαυστα τὸ ἓνα τὸ ἄλλο».⁴ Βρισκόμαστε, μὲ ἄλλα λόγια, στὸ πεδίο που ὀρίζει ἡ σάτιρα· ἡ «ὀπλισμένη ἀιχμή» τοῦ κωμικοῦ, σύμφωνα μὲ τὴ διατύπωση τοῦ Γιάννη Δάλλα.⁵ Καὶ μέσα σε αὐτὸ τὸ πλαίσιο, τὸ σκηνικὸ ἐνός πολέμου ὅπου ὁ ἓνας ἐπιδιώκει νὰ γελοιοποιήσει καὶ νὰ ἐκθέσει τὸν ἄλλο, κυκλοφοροῦν στὰ 1813 τὰ *Κορακιστικά ἢ διόρθωσις τῆς Ρωμαϊκῆς Γλώσσας* τοῦ Ἰακωβάκη Ρίζου Νερουλοῦ.⁶ «κωμωδία εἰς τρεῖς πράξαις διαιρημένη», ἡ δρᾶση τῆς ὁποίας τοποθετεῖται σε μίαν φανταστικὴ πόλη. «Ἡ Σκηνὴ» – ἀναφέρεται στὸ ἐναρκτήριο σημεῖωμα τοῦ συγγραφέα – «ὑποθέτεται εἰς τὸ σπήτι τοῦ Σωτηρίου εἰς τὴν Κλαδοῦπολιν, νέαν πόλιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὀμιλεῖται ἡ νέα Κορακιστικὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα». Στὸ συγκεκριμένο σημεῖωμα παρουσιάζονται καὶ τὰ πρόσωπα τῆς κωμωδίας: «Σωτήριος, ὀνομαζόμενος προτοῦ χυδαῖκὰ Σωτήρις. Αὐγουστος, ὀνομαζόμενος προτοῦ χυδαῖκὰ Αὐγουστής. Ἐλενίσκη, θυγατέρα τοῦ Σωτηρίου ὀνομαζομένη χυδαῖκὰ Ἐλέγκω. Ἀπλοχερίσκη, δουλεύτρα τῆς Ἐλέγκω χυδαῖκὰ Ἀπλοχερίτσα. Μύκης, δοῦλος τοῦ Σωτηρίου χυδαῖκὰ Μικές. Ἰωαννίσκος, νέος Κωνσταντινουπολίτης, ἐραστής τῆς Ἐλέγκω χυδαῖκὰ Γιάγκος. Ξένοι, ἀπὸ διάφοραις χώραις τῆς Γραικίας, Γιαννιώταις, Χιώταις, Μυτιληνιοὶ καὶ Κυπριώταις».

Ἡ τοποθέτηση τῆς δρᾶσης σε ἓναν φανταστικὸ τόπο δὲν ἀποτελεῖ βεβαίως πρωτότυπη ἐφεύρεση· πρόκειται, ἀντιθέτως, γιὰ κοινὸ τὸπο τῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς

³ «Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», ὁ.π., σελ. σ΄.

⁴ Κ. Θ. Δημαράς, ὁ.π., σελ. 321–322.

⁵ Γ. Δάλλας, «Κώστας Βάρναλης», στὸν τ. *Σάτιρα καὶ πολιτικὴ στη νεώτερη Ελλάδα*, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας 1979, σελ. 207–249 : 208. Γιὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴ *σάτιρα* καὶ στὸ *κωμικὸ* ἀπὸ τὸν Μ. Η. Abrams, βλ. Κατερίνα Κωστίου, *Εἰσαγωγὴ στὴν ποιητικὴ τῆς ἀνατροπῆς. Εἰρωνεία, Σάτιρα, Παρωδία, Χιούμορ*, Ἀθήνα, Νεφέλη ²2005, σελ. 37 κ.ε.

⁶ *Κορακιστικά ἢ Διόρθωσις τῆς Ρωμαϊκῆς Γλώσσας. Κωμωδία εἰς τρεῖς Πράξαις διαιρημένη*, Κωνσταντινούπολη 1813, ²Λειψία 1816. Γιὰ τὴς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου βλ. Βάλτερ Πούχνερ, *Ἡ γλωσσικὴ σάτιρα στὴν ἑλληνικὴ κωμωδία τοῦ 19οῦ αἰῶνα. Γλωσσοκεντρικὲς στρατηγικὲς τοῦ γέλιου ἀπὸ τὰ «Κορακιστικά» ὡς τὸν Καραγκιόζη*, Ἀθήνα, Πατάκης 2001, σελ. 38–39. Ὁ τίτλος τῆς κωμωδίας ὑπονοοῦσε βεβαίως τὴ γλῶσσα (κορα–κ–ιστικά) καὶ ὁ εἰρωνικὸς διαζευκτικὸς ὑπότιλος τὴ μέθοδο τοῦ Κοραῆ, ἡ ὁποία ὅπως εἶδαμε ἀποσκοποῦσε στὴ διόρθωση τῆς κοινῆς.

σήμερα. Από αυτή τη σκοπιά (των διακειμενικών δηλαδή σχέσεων) θα ήταν ενδεχομένως χρήσιμη η συγκριτική ανάγνωση των *Κορακιστικών* με ένα άλλο κείμενο του νεοελληνικού διαφωτισμού, τον «Ανώνυμο του 1789».⁷ σατιρικό λιβελογράφημα για την ακρίβεια, το οποίο ξεκινά με μian ειρωνική αντίθεση ανάμεσα στον τίτλο του πρώτου μέρους, «Άληθής Ίστορία», και στην αρκτική του πρόταση: «Εἰς τὴν ἑπαρχίαν τῆς ἀνυπάρκτου, εἰς τὴν πόλιν ὀνομαζομένην νοῦλλαν».⁸ Πέρα από την όποια αναλογία θα μπορούσε να έχει η «Κλαδοῦπολις» με την πόλη «νοῦλλαν»⁹ επισημαίνω και τα εξής: στην προλογική «Εἰδήσιν»

⁷ Η πρόταση για συγκριτική ανάγνωση των δύο κειμένων απαιτεί, προκειμένου να αποφευχθούν βιαστικά συμπεράσματα, διεξοδική γλωσσική ανάλυση και αντιβολή λέξεων, φράσεων και ρητορικών τρόπων· εργασία που προφανώς δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο αυτής της ανακοίνωσης. Διακινδυνεύω ωστόσο εδώ την υπόθεση ότι ο ανώνυμος συγγραφέας του 1789, εκτός από τη μολδαβική, γνώριζε μάλλον και την κυπριακή διάλεκτο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται κατ' ανάγκην ότι είναι Κύπριος. Στην περίπτωση πάντως που ίσχυε αυτό το ενδεχόμενο, ότι ο «Ανώνυμος του 1789» γράφτηκε από κύπριο συγγραφέα, τότε ο κύκλος των πιθανών συντακτών του θα έκλεινε ασφυκτικά· στην πραγματικότητα, με βάση τις σημερινές γνώσεις μας, θα περιοριζόταν σε έναν: τον λόγιο σύντροφο του Ρήγα Ιωάννη Καρατζά. Σταχυολογώ από τον *Ανώνυμο του 1789* ορισμένους ενδεικτικούς γλωσσικούς τύπους στους οποίους βασίζεται η υπόθεση ότι ο ανώνυμος συγγραφέας του 1789 είναι πιθανόν να γνώριζε την κυπριακή διάλεκτο (χωρίς να παραβλέπεται το γεγονός ότι η κυπριακή παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά κυρίως με τα δωδεκανησιακά και τα μικρασιατικά ιδιώματα): (α) τα διπλά σύμφωνα σε λέξεις όπως *γέννος*, *βρώμμα*. Εξυπακούεται βεβαίως ότι τα διπλά σύμφωνα απαντούν και σε άλλα ιδιώματα, ενώ μπορεί να οφείλονται και στο γεγονός ότι συγκεκριμένες λέξεις στις οποίες απαντούν αποτελούν δάνεια: *νοῦλλα* < *nulla*, *ποῦλλα* (= πῆος) < *pullus* / (β) *πολλά* αντί *πολύ*: «πολλά σφυκτά» / (γ) *στουπώνω* < λατ. *stupra* ή *stupa* (Στέφ. Κουμανούδης, *Λεξικόν Λατινο–Ελληνικόν*), μεσν *στουπίν*· στην κυπριακή *στουπώνω* = φράζω σφραγίζω. Το ρήμα *στουπώνω* με τη σημασία του φράζω χρησιμοποιείται εκτός της κυπριακής και σε άλλα ιδιώματα / (δ) *πουτομετρία* (πουτο[–]μετρία) < ιταλ. *putto*· στην κυπριακή *πούττος* = μουνί: Κ. Γ. Γιαγκουλλής, *Θησαυρός κυπριακής διαλέκτου. Ερμηνευτικός και ετυμολογικός. Από τον 13ο αι. μέχρι σήμερα*, Λευκωσία 2002 / (ε) *ζάβαλη* < τουρκ. *zavalli*: Ν. Π. Ανδριώτη, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη ³1990· στην κυπριακή *ζάβαλλι*: Γιαγκουλλής, και μεσν. κυπριακή: Χ. Π. Συμεωνίδης, *Ιστορία της κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 2006, σελ. 150 / (στ) *απίδησε*, στην κυπριακή *αππηδῶ*: μεσν. κυπριακή, στα Χρονικά του Μαχαιρά (Συμεωνίδης, σελ. 338) και του Βουστρώνιου (κριτική έκδοση Γ. Κεχαγιόγλου, Λευκωσία 1997 [Γλωσσάρι]) / (ζ) *έγκωνας*, στην κυπριακή *άγγονας* = εγγονός.

⁸ «Ανώνυμος του 1789», «προσωρινή» δημοσίευση και φωτομηχανική ανατύπωση από τον Κ. Θ. Δημαρά, στο Επόμετρο του βιβλίου του *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, ό.π., σ. 411–460: 419.

⁹ Ο Θ. Γραμματάς, «Γλωσσική και ιδεολογική αντιπαράθεση κοραϊσμού και φαναριωτισμού μέσα από τα Κορακιστικά του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραϊς και Χίος»*, τ. Α', Αθήνα 1984, σελ. 133, ισχυρίζεται ότι η «Κλαδοῦπολη» αντιστοιχεί στη «Λογικούπολη» (*Vernunftstadt*) απ' όπου ο Κοραϊς με το ψευδώνυμο G. Narrenhasser απαντά στον Ν. Δούκα· ισχυρισμός που αμφισβητείται από τον Β. Πούχνερ, ο οποίος υποστηρίζει με τη σειρά του ότι η «Κλαδοῦπολη» αποτελεί σαφή αναφορά στη «Νεφελοκοκκυγία» του Αριστοφάνη: *Η γλωσσική σάτιρα [...]*, ό.π., σελ. 57.

του «Ανωνύμου του 1789» σημειώνεται ότι «Αυτό τὸ σύνθεμα δὲν ἐσυγγράφη μὲ σκοπὸν εἰς τὸ νὰ ἰδῆ τὸ φῶς, παρὰ διὰ διατριβὴν μερικῶν φίλων· μὰ ἕνας αὐτῶν εὐρίσκωντας εὐλογον νὰ τὸ Κοινολογήσῃ χωρὶς τὴν εἶδῃσιν τοῦ συγγράμαντος τὸ δίδει εἰς τὸ κοινόν...». Το 1815, τρία χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τῶν *Κορακιστικῶν* ο Νερουλός, θορυβημένος ἴσως καὶ ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἀπήχηση τῆς ἀντικοραϊκῆς κωμωδίας του, σπεύδει νὰ μετριάσει τὶς ἐντυπώσεις που προκλήθηκαν στὸν κύκλο τοῦ *Λόγιου Ερμῆ* αιτιολογώντας τὸ συγγραφικὸ ἐγγεῖρημά του ὡς ἐξῆς (μὲ διατύπωση πανομοιότυπη μὲ τὴ διατύπωση τοῦ «Ανωνύμου τοῦ 1789»): «ἡ κωμωδία ἐκείνη δὲν ἐσυγγράφη ἐπὶ σκοπῷ νὰ ἐκδοθῆ ἢ νὰ βλάβῃ τὴν ὑπόληψιν τοῦ σοφοῦ Κοραῆ, ἀλλ' ἐπλάσθη ὡς ἄθυρμα πρὸς διάχυσιν ἰδιαίτερων τινῶν φίλων μου [...] ἐτυπώθη δὲ ὡς τοιοῦτον χωρὶς τὴν εἶδῃσίν μου». ¹⁰

Ἡ λεξιλογικὴ ευρηματικότητα τοῦ Νερουλοῦ, ἡ (παρ)ετυμολογία πολλῶν λέξεων καὶ συγχρόνως οἱ σχολαστικὲς υποσελίδεις ἐπεξηγήσεις μὲ διεξοδικὰ ἐπιστημονικοφανῆ σχόλια μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε τὰ *Κορακιστικά* ὡς μὴ πρότυπη *γλωσσολογικὴ κωμωδία*. ¹¹ Αἰξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι χρησιμοποιούνται ἐδῶ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ θεατρικὸ, ἢ γενικότερα λογοτεχνικὸ κείμενο, τοπικὲς διάλεκτοι καὶ ἰδιώματα ὡς πηγὴ παρεξηγήσεων καὶ ἀσυνεννοησίας. Συγκεκριμένα στὴ δευτέρη καὶ στὴν τρίτη σκηνὴ τῆς δευτέρας πράξης ἐμφανίζονται στὴν Κλαδοῦπολη προκειμένου νὰ διδάχθουν τὴ νέα «κορακιστικὴ» ἀπὸ τὸν

¹⁰ Ἐπιστολὴ τοῦ Ι. Ρ. Νερουλοῦ στὸν Αλέξ. Βασιλείου, 17.2.1815, *Ελληνικὸς Τηλέγραφος* 1815. Δανεῖζομαι τὸ συγκεκριμένο παράθεμα ἀπὸ τὸν Ε.μ. Ι. Μοσχονά, *Ἡ δημοτικιστικὴ ἀντίθεση στὴν κοραϊκὴ "μέση οδὸ"*, Ἀθήνα, Ὀδυσσεύς 1981, σελ. να'. Τὴν ἐπιστολὴ παραθέτει ἐπίσης ὁ Β. Πούχχερ, *Ἡ γλωσσικὴ σάτιρα* [...], ὁ.π., σελ. 31.

¹¹ Στὴν ἐναρκτήρια σκηνή, γιὰ νὰ ἀναφέρω ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ὁ Σωτήριος ἀποδεικνύει μὲ ἀληθιστικούς συλλογισμούς ὅτι οἱ λέξεις *σοῦρδισις*, *γκερίζι* καὶ *κενέφι*, οἱ ὁποῖες φαίνονται τουρκικὲς, εἶναι στὴν πραγματικὴν διεφθαρμένες καὶ χυδαῖσμένες ἐλληνικότερες λέξεις: «ἡ σοῦρδισις ἐχυδαῖσθη ἀπὸ τὴν λέξιν σορδισμός, τὴν σημαίνουσαν, τὸ μὴ καθαρῶς διαλέγεσθαι καὶ ἔλληνίζειν, καὶ μεταφορικῶς λέγεται καὶ εἰς τὴν διάρροϊαν, ἢ ὅποια δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τὸν βαρβαρισμὸν καὶ σολοικισμὸν τῆς κοιλίας. καὶ καθὼς λέγομεν τὴν φλυαρίαν λογοδιάρροϊαν, οὕτω καὶ τὴν κοιλιακὴν διάρροϊαν ἀντιστρόφως ὀνομάζομεν κοιλιοσορδισμὸν· τὸ «γκερίζι, εἶναι ἐλληνικώτατον· διεφθάρη ἀπὸ τὴν λέξιν Ἐκρυσεῖον, σημαίνουσαν τὸν διὰ τοῦ ὁποῖου ἐκρέουσιν αἱ κοπριάι τόπον» καὶ «τὸ κενέφι, λέξις νομιζομένη Τουρκικὴ καὶ σημαίνουσα τὸν ἀπόπατον [...] ἔλληνικὴ εἶναι διότι, ἐπειδὴ καὶ ὁ ἀπόπατος εἶναι τόπος κενὸς φωτός». *Κορακιστικά*, σελ. 2–4. Ἡ πλέον ἀληθοφανὴς ἀπὸ τὶς συγκεκριμένους παρετυμολογίαις ἀφορᾷ στὴ λέξη «σορδισμός», ἡ ὁποία ἀπαντᾷ στὸ λεξικὸ τοῦ Ἡσυχίου Ἀλεξανδρέως μὲ τὴν ἴδια σημασίαν καὶ διατύπωση τὴν ὁποία τῆς ἀποδίδει στὰ *Κορακιστικά* ὁ Νερουλός: «τὸ μὴ καθαρῶς διαλέγεσθαι, ἤτοι ἔλληνίζειν». Ἡ λέξη διατηρεῖται μέχρι σήμερον στὰ Δωδεκάνησα (*σοῦρδιση*) καὶ στὴν Κύπρον (*σοῦρτα*).

Σωτήριο και τον Αύγουστο¹² διάφοροι ξένοι: Μυτιληνιοί, Γιαννιώτες, Χιώτες και Κυπριώτες (είχαν πληροφορηθεί ότι μαθαίνοντας την κορακιστική γλώσσα συγχρόνως θα τους τάζαν και θα τους πλήρωναν). Αφού άκουσε τον σκοπό της επίσκεψής τους, ο Σωτήριος έδωσε εντολή, πριν αρχίσει η εκμάθηση, πρώτα «να φυλάξωσι Τεσσαρακοστήν»· εννοούσε σαράντα μέρες καραντίνα κατά τη διάρκεια των οποίων θα έπαιρναν καθημερινά, ως καθάρσιον (γελοιοποίηση της διδασκαλίας του Κοραή για καθαρισμό της βαρβαρικής γλώσσας) ένα φύλλο του *Λόγιου Ερμή*. Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

ΚΥΠΡΙΩΤΑΙΣ

Μεῖς εἴμαστε τζιπρικώταις. εἴχαμεν ἕνα περιβόλιν μετὸ νίκιν, τρακόσι' ἀργιάλια τὸ εἴχαμεν πακτωμένον, τζ' ἤρθασιν οἱ Ἀγαρηνοί, τζαῖ σύρασι τὴν πουμπούρα τους, τζαῖ ράστ' ἀπάνου μας, τζαῖ μᾶς διαγουμίσασι τὸ ἔχειν μας, τὸ σιτάριν μας, τὸ παμπάκιν μας, τζαῖ μᾶς εξεγυμνώσασι, τζαῖ μᾶς ἐκάμασι περιπάτιν. τζ' ἐμεῖς οἱ δύστυχοι γενήκαμεν ζήτουλες, τζ' ἐπηγέναμεν ἕς τὸ κονάκιν πότε τῶν Κυπτέων, πότε τοῦ Πάφου [εννοεῖ στις μητροπόλεις Κιτίου και Πάφου αντιστοίχως], τζαῖ μᾶς ξονειδίζασιν οἱ ἄγιοι, τζαῖ μᾶς ἐσπρώχνασι, τζαῖ μᾶς ἐλέγασιν σκυλὶν τζαῖ γαῖδοῦριν. τζ' εὐρεθήκασιν μερικοί, τζαῖ μᾶς εἶπασι νὰ ἔρθουμε ἐδῶ, ὅπου πληρώνωσι γιὰ νὰ προκόψουσι τοὺς ἀνθρώπους. τζ' ἐμεῖς ἤρθαμεν ἐδῶ, ἂν θέλετε νὰ μᾶς πληρώνεται, νὰ μάθουμεν ἀπὸ σαῶ, ὅ,τι θέλ' ἡ ὄρεξις σας.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ πρὸς τὸν ὑπηρέτην

Ἔπαιραι τούτους ὄλους νὰ φυλάξωσι Τεσσαρακοστήν.

ΓΙΑΝΝΙΩΤΑΙΣ

Μὲρ τί μᾶς κραίνεις;

ΧΙΩΤΑΙΣ

Ἴνδα διάοντρο στέλλεις μας νὰ καμουνένναι νήστεια;

ΚΥΠΡΙΩΤΑΙΣ

Τὸ στομάχιν μας γένηκ' ἀπὸ τὴν πείναν σὰν πέταυρον, τζαῖ τοῦτος στέλνει μας νὰ νηστέψωμεν.

ΜΥΤΙΛΗΝΙΟΙ

Ἄφεντέλη, ἡ σαρακοστή πέρασε. τί τὴν φέρνεις ὀξοπίσσου; νὰ μὴν ἔχασες τὰ πασκάλια σου;

¹² Ο Βάλτερ Πούχνερ ταυτίζει σε διάφορα σημεία του βιβλίου του, *Η γλωσσική σάπιρα* [...], τον Σωτήριο με τον Κοραή και τον Αύγουστο με τον Αλέξ. Βασιλείου.

ΣΩΤΗΡΙΟΣ

Δέν εἶπον εἰς σᾶς νὰ νηστεύσητε, ἀμμή νὰ σᾶς ἐπάρωσιν εἰς τὴν ὁποίαν ὀνομάζουσιν οἱ χυδαῖοι Καραντίναν, Τεσσαρακοστήν. ἔπαρε τούτους λοιπόν, καὶ δίδε εἰς αὐτοὺς τεσσαράκοντα ἡμέρας ὡς ἄν καθάρσιον, ἢ ὡς ἄν ἐμετικὸν ἀπὸ ἓν φύλλον ἡτρίου λογίου Ἐρμοῦ. καὶ ἀποῦ καθαρισθῆν θέλωσι, τότε φέρε τούτους ὦδε εἰς ἐμέ.

ΧΙΩΤΑΙΣ

Ἐμμεῖς σκορδοῦλλα ἔν ἔχουμένναι, ποῦ νὰ μᾶς χαρβαλώσσης ἔς τὴν καραντίναν.

ΚΥΠΡΙΩΤΑΙΣ

Ἐδῶ μοιάντζει τρώγουσιν τὰ γράμματα, τζιαι τὰ παραγιομίντζουσιν τὰ φύλλα τῶν βιβλίων μὲ κριάσιν λιανιστόν, καὶ καταπίνουσίν τα.

ΓΙΑΝΝΙΩΤΑΙΣ

Μὲρ παιδιὰ σαράντα μέραις νὰ τρώγωμεν οὔλο φύλα. πό, πό, πὸ μὴ νᾶμασταν γίδα! τί τόπος σκλίτικος εἶναι τοῦτος π' ἀναθεμάτων!

ΧΙΩΤΑΙΣ

Ἐλάστενναι, πάμεναι. φθάνει σας ἡ μωρολογία. παθαμέν την πλιό.¹³

Ο διάλογος ανάμεσα στον Σωτήριο και τους «ξένους» (Μυτιληνιούς, Γιαννιώτες, Χιώτες και Κυπριώτες) και οι κωμικές καταστάσεις που δημιουργούνται από τις παρεξηγήσεις, την ασυνεννοησία και τις συνεχόμενες αναφορές σε φαγητά, προοιωνίζεται τον διάλογο ανάμεσα στον Λογιώτατο και τους προερχόμενους από διάφορες περιοχές διαλεκτόφωνους (Ανατολίτη, Πελοποννήσιο, Χιώτες, Κρητικό, Αλβανό, Κύπριο και Επτανήσιο) στη *Βαβυλωνία* του Δημήτριου Κ. Βυζάντιου, η οποία πρωτοεκδόθηκε το 1836:

¹³ *Κορακιστικά ἢ Διόρθωσις τῆς Ρωμαϊκῆς Γλώσσας. Κωμῶδια εἰς τρεῖς Πράξεις διαιρημένη, Δεύτερον μετατυπωθεῖσα χάριν τῶν φιλοκάλων, 1835, σελ. 17–19.* Η χρήση της Κυπριακής στα *Κορακιστικά* βασίζεται στη γνώση εκ μέρους του Νερούλου ορισμένων μόνο γενικών κανόνων σχετικά με τη φωνητική, τη μορφολογία και τη σύνταξη της διαλέκτου, όπως η ἐγκλιση του τόνου στο ρῆμα ὅταν συνοδεύεται ἀπὸ ἀντωνυμία ἢ ὁποῖα ἐπέχει θέση ἀντικειμένου (*καταπίνουσίν τα*)· ἡ ρηματικὴ κατάληξη *-σιν* (ἐκάμασιν, ἐσπρώχνασιν, προκόφτουσιν)· ἡ τροπή του ηχηροῦ συμφώνου *μπ* σὲ ἀήχο *π* (*παμπάκιν, πουμπούρα*)· ἡ ουράνωση (τσιτακισμός) των συμφώνων *κ* καὶ *τ*· τὸ τελικὸ *ν* καὶ τὰ διπλά σύμφωνα. Ὡστόσο ἡ γνώση αὐτὴ εἶναι ἐπιφανειακὴ, ὅπως εὐκόλα μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς ἀπὸ τὴν χρῆση εἴτε ἀδόκιμων εἴτε ἀνύπαρκτων σὴν κυπριακῇ διάλεκτο γλωσσικῶν τύπων καὶ λέξεων, ὅπως *τζιπρικώταις, ἀργιάλια* (ἀντὶ *ριάλια*), *κριάσιν* (ἀντὶ *κριάς* = κρέας), *παραγιομίντζουσιν, μοιάντζει, Κυττέων* (ἀντὶ *Κιτ[ί]έων*), διπλά σύμφωνα σε λέξεις ὅπου δὲν παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο τοῦ διπλασιασμοῦ (*Πάφου, κρασσίν, φροῦττα*), παράλειψη τῆς ουράνωσης (*καί, παμπάκιν, κονάκιν*). Ὁ Πούχνερ πάντως (*Ἡ γλωσσικὴ σάτιρα [...]*, ὀ.π. 218 κ.ε.) ἀναλύει γλωσσολογικὰ τὰ διαλεκτικὰ στοιχεῖα των *Κορακιστικῶν* (των τεσσάρων διαλεκτικῶν ομάδων) καὶ συμπεραίνει ὅτι ὁ λόγος των Κυπριωτῶν «εἶναι πολὺ ἐπιτυχημένος καὶ ἐντυπωσιακός, γιατί ἔχει μεγαλύτερη υφολογικὴ συνοχὴ ἀπὸ τους ἄλλους».

ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΣ – (Αναγινώσκει.) Σοῦπαν ἀπὸ κολοκύνθια, βραστὸν βούδιον, ἐντράδαν, κιοφτέδας, δολμάδας. (Αφίνει τὸν κατάλογον.) Ταῦτα τουρκιστὶ ἐγεγράφατο, ἄπερ δὴ καὶ ἰλιγγιᾶ με ἀναγινώσκοντα. (Πρὸς τὸν Κύπριον.) Ἀνάγνωθι οὖν σύ, Κύπριε.

ΚΥΠΡΙΟΣ – (Αναγινώσκει.) Πουρέκκιν, κεπάππιν, καταΐφφιν, ψωμμίν, κρασσίν, τυρίν, ψάριν ψηττό, ψάριν βραστό, φροῦττα, καὶ ποκλαβάτιν.

ΑΝΑΤΟΛΙΤΗΣ – Ἄδαμ! μπακλαβᾶ πές το, μπρέ! (Πρὸς τὸν Ξενοδόχον.) Ἄμὲ νικὸ μου παστουρμᾶ;

[...]

ΚΥΠΡΙΟΣ– (Πρὸς τὸν Ξενοδόχον.) Φέρε κι ἐμένα ἀπ’ ἐκεῖνο τό, πῶς τὸ λέσιν...

ΞΕΝΟΔΟΧΟΣ – Ἴντα λέσιν θέτενε κι ἐσεῖς πάλι;

ΚΥΠΡΙΟΣ – Τὸ χαλλοῦμιν.

ΞΕΝΟΔΟΧΟΣ – Ἴντ’ ἂν τοῦτο τὸ χαλλοῦμιν πάλι; πρώτη βολὰ τ’ ἀκούγω, νὰ χαρῶ τὸν πάη μου.

ΚΥΠΡΙΟΣ – Τὸ χαλλοῦμιν εἶν’ τυρίν, ποῦ τρώσιν το.¹⁴

β. Οι πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους

Τα κωμικο-σατιρικά κείμενα στα οποία έγινε λόγος ως αυτό το σημείο κατοπτρίζουν όψεις της γλωσσικής πραγματικότητας στα χρόνια περίπου της Ελληνικής Επανάστασης. Εάν η έμφαση σε αυτά τα κείμενα δίνεται στη σύγχυση που συνεπάγεται η γλωσσική πολυμορφία (διάλεκτοι και ιδιώματα, λογιωτατισμοί, απόπειρες καθαρισμού και διόρθωσης της κοινής), στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα φαίνεται να δημιουργούνται πολύ διαφορετικά δεδομένα. Το σημαντικότερο από αυτά είναι η θεσμική νομιμοποίηση της καθαρεύουσας στο ελληνικό βασίλειο, όπως συνάγεται από την επικράτησή της στην εκπαίδευση, στον επιστημονικό και στον επίσημο γενικά δημόσιο πολιτικό και δημοσιογραφικό λόγο. Η καθαρεύουσα κυριαρχεί επίσης στη ρομαντική ποίηση και μυθιστορία της αθηναϊκής ρομαντικής σχολής, αντίθετα με την προσήλωση των επτανήσιων ποιητών στη δημοτική γλώσσα.¹⁵

¹⁴ Δ. Κ. Βυζάντιος, *Η Βαβυλωνία ή η κατά τόπους διαφθορά της ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα ¹1836, ²1840. Τα παραθέματα από την έκδοση Δ. Κ. Βυζάντιος, *Η Βαβυλωνία, α΄ και β΄ έκδοση*, επιμ. Σπύρος Ευαγγελάτος, Αθήνα, Ερμής (Ν.Ε.Β.) 1972, [β΄ έκδ.] σελ. 9 και 11.

¹⁵ Την αντίθεση ανάμεσα στους Αθηναίους και στους Επτανήσιους, τη «γλωπτική διφυΐα ή τις εισήγαγε καὶ εἰσάγει τὸ ἀνομοιόμορφον εἰς τὴν ἐθνικὴν μας ποίησιν», επιχειρεῖ να ερμηνεύσει στα 1860 ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος εντάσσοντας αφενός την «ἐπὶ ἀρχαῖσμῳ» φιλοτιμία των Αθηναίων σε μίαν ολιγαρχική *Σχολαστικὴ παράδοση* η οποία «διέρχεται τὸν μεσαιῶνα παράγουσα τὸν

Ο συνήθως αδέξιος εμβολιασμός της προφορικής γλώσσας με μεμονωμένες λέξεις της καθαρεύουσας (τρόπος κοινωνικής διαφοροποίησης εκ μέρους μιας υπό διαμόρφωση αστικής τάξης) θα δώσει νέα ερεθίσματα στην κωμωδία και στη σάτιρα της εποχής. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με τον *πιθηκισμό*, την επιδεικτική δηλαδή μίμηση δυτικότροπων συμπεριφορών και ιδίως την παρεμβολή στην προφορική γλώσσα πολλών ξενισμών (γαλλικών κυρίως λέξεων) αλλά και επείσακτων νεολογισμών και όρων οι οποίοι σηματοδοτούν τα νέα ευρωπαϊκά ήθη. Η εισαγωγή, για παράδειγμα, από την Ευρώπη των πρώτων πιάνων και άλλων μουσικών οργάνων συντείνει στη διαμόρφωση ενός καινοφανούς υβριδικού γλωσσικού κώδικα στον οποίο συνυπάρχουν ετερόκλητες λέξεις όπως *κονσέρτο*, *πιάνο*, *πιανοκρούστρια*, *κλειδοκύμβαλον*, *κλειδόχορδον*, *πολύχορδον*, *τρομπόνι* και *βαρυσάλπιγγα*. το ίδιο συμβαίνει και με λέξεις που σχετίζονται με την ενδυμασία (*μπούστο*, *εμβάδες*, *χειρόφτια*, *γαλέντσες*) ή τον αναγκαίο καλλωπισμό πριν τους χορούς και τις εσπερίδες (*ψιμμύθια*, *κακκινάδια*, *σουλουμάδες*).

Όλες αυτές οι κοινωνιογλωσσικές διαφοροποιήσεις οι οποίες θα αποτελέσουν ανεξάντλητη πηγή για την κωμωδία και τη σάτιρα του 19ου αιώνα σχετίζονται αιτιακά με τη θεαματική ανάπτυξη της Αθήνας και την εγκατάσταση σε αυτήν πολυάριθμων ξένων. Ο πληθυσμός της Αθήνας από μόλις 4.000 το 1831 ξεπερνά τις 26.000 το 1840 και τις 43.000 το 1870.¹⁶ Και όπως είναι φυσικό, ο τρόπος ζωής μοιραία προσαρμόζεται και στις ανάγκες των Βαυαρών, των αριστοκρατών (ανάμεσά τους και οι δύο κυρίες οι οποίες θα πρωταγωνιστήσουν μερικά χρόνια αργότερα στις αθηναϊκές μυθιστορίες του Πολύβιου Δημητρακόπουλου, η Αγγλίδα Τζέην Ελιζαμπεθ Ντίγκμπι και η περίφημη Δούκισσα της Πλακεντίας) και των άλλων ξένων (διπλωματών και μελών αρχαιολογικών αποστολών), των Φαναριωτών και των ομογενών από διάφορες περιοχές που συρρέουν στην πρωτεύουσα. Έτσι, στις μυθιστορίες της εποχής κατοπνίζεται η συντελούμενη μεταβολή και ο *πιθηκισμός* των ευρωπαϊκών τρόπων από μια κοινωνική κατηγορία η οποία ψωνίζει από τα πρώτα καταστήματα νεωτερισμών της

κακόζηλον βυζαντινόν άπτικισμόν» και αφετέρου τον δημοτικισμό των Επτανησίων σε μια *Ποιητική παράδοση*, «άπόρροια εύρωπαϊκής έξεγέρσεως» και «λαϊκής συμμετοχής». Με την ίδρυση του κράτους, σύμφωνα πάντα με τον Ζαμπέλιο, εισβάλλει στην Ελλάδα από τη Γερμανία η αρχαιολατρία και ενισχύει τον λογιωτατισμό, με αποτέλεσμα την καταδίκη και προγραφή της δημοτικής γλώσσας. Το διασκεδαστικό στην προκειμένη περίπτωση, αλλά και δείγμα συγχρόνως της απόλυτης κυριαρχίας της καθαρεύουσας στον επιστημονικό και κριτικό δημόσιο λόγο, είναι ότι το συγκεκριμένο υποστηρικτικό στη δημοτική κείμενο του Ζαμπέλιου γράφεται σε μία γλώσσα η οποία ρέπει προς τον αρχαϊσμό. Βλ. σχετικά Σπ. Ζαμπέλιος, «Ο κ. Ίούλιος Τυπάλδος», *Πανδώρα*, τ. 10 (15 Ιανουαρίου 1860) σελ. 457–470.

¹⁶ Βλ. σχετικά Άλκης Αγγέλου, «Το ρομάντσο του νεοελληνικού μυθιστορήματος», *Εισαγωγή στον Πολυπαθή* του Γρ. Παλαιολόγου, Αθήνα, Ερμής (Ν.Ε.Β.) 1980, σελ. 58.

Ερμού και της Αιόλου, ντύνεται σύμφωνα με την ευρωπαϊκή μόδα, επιδίδεται στην εκμάθηση της γαλλικής και εισάγει άμαξες, οικοσκευές, έπιπλα, θερμάστρες και κλειδοκύμβαλα. Σε ένα ληστρικό μυθιστόρημα του 1853, για να αναφέρω κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα, ο συγγραφέας-αφηγητής περιγράφει ένα δωμάτιο σε μια «καλλίκτιστον οικίαν» της πρωτεύουσας ως εξής: «τὸ ἐσπέρας ἦσαν ἅπαντες συνηγμένοι [...] ἐντὸς τῆς αἰθούσης ἦν ἐθέρμαινε ἡ πηλίνη λευκὴ θερμάστρα. Ἡ Ἰουλία ἐκάθητο παίζουσα εἰς τὸ πολύχορδον τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Κουρέως τῆς Συβιλλίας».¹⁷ Μια εικοσαετία αργότερα, και ο Ἄγγελος Βλάχος σε ένα διήγημά του περιγράφει τις προετοιμασίες για τη διοργάνωση μιας εσπερίδας σε ένα αρχοντικό σπίτι, ο ἰδιοκτήτης του οποίου εἶχε παρακαλέσει ἕναν στρατιωτικὸ φίλο του να τον προμηθεύσει, προς τέρψιν των προσκεκλημένων του, «ἕν φλάουτον, ἕν κλαρινέτον και ἕν τρομπόνι, ἦτοι ἕνα πλαγιάουλον, ἕνα Ὀξύαουλον και μίαν βαρυσάλπιγγα».¹⁸

Θα κλείσω αὐτὴν τὴν ελλειπτικὴ κατ' ἀνάγκην περιδιάβαση σε κωμικὰ και σατιρικά κείμενα τῆς πρώτης πενηκονταετίας του αἰώνα με μια συνοπτικὴ αναφορὰ σε δύο μυθιστορήματα τῆς δεκαετίας 1840–1850, τα οποία εστιάζουν στην πολύχρωμη ἀνθρωπογεωγραφία τῆς Ἀθήνας, σατιρίζουν τα νέα αστικά ἤθη, και αποτυπώνουν τις ἀλλαγές που συντελοῦνται στην προφορικὴ γλώσσα. Βρισκόμαστε στις ἀρχές τῆς αστικῆς ἠθογραφίας, δηλαδὴ στην προκειμένη περίπτωση τῆς *αθηναιογραφίας*, ἡ οποία θα φτάσει στην κορύφωσή της τὴν τελευταία δεκαετία του 19ου αἰώνα, ὅταν οἱ ἠθογράφοι ἀλλάζουν το σκηνικὸ και μεταφέρουν τὴ δράση ἀπὸ τὴν ὑπαιθρο στην πολυἀνθρωπη και πολὺβουη πρωτεύουσα.¹⁹ Ἄς δοῦμε πῶς περιγράφεται ο καθιερωμένος βασιλικὸς χορὸς στα νεότευκτα ἀνάκτορα, ο οποίος

¹⁷ Πάνος Ηλιόπουλος, *Ἡ αιματωμένη λίμνη*, Ἀθήνα 1853, σελ. 45. Πάντως, ἡ πρώτη θερμάστρα φαίνεται να εἰσάγεται μια εικοσαετία νωρίτερα ἀπὸ τὴ χρονολογία ἐκδόσεως του ληστρικοῦ μυθιστορήματος του Ηλιόπουλου· μάλιστα, ἡ ἐγκατάστασή της, μόλις το 1832, στο σπίτι ενός γερμανοῦ κατοίκου των Ἀθηνῶν θεωρήθηκε θαῦμα και προκάλεσε τὴ συρροή πλήθους ἐπισκεπτῶν. Βλ. σχετικὰ Ουίλλιαμ Μίλλερ, *Τα πρώτα ἔτη των νεωτέρων Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα, Ἐλευθερουδάκης 1926, σελ. 12.

¹⁸ Ἄγγελος Βλάχος, «Ἡ εσπερίς του κυρίου Σουσαμάκη», *Ἀθηναϊκὸ Ἡμερολόγιον* (Δ. Κορομηλά), ἔτους 1875, και στον τόμο Ἄγγελος Βλάχος, *Διηγήματα*, ἐπιμ. Π. Βουτουρή, Ἀθήνα, Νεφέλη, 1997, σελ. 178.

¹⁹ Στὴ διάρκεια τῆς εικοσαετίας 1880–1900 ἐπιδίδονται στην αθηναιογραφία οἱ Ἄγγελος Βλάχος (εἶχε ἀρχίσει να δημοσιεύει αθηναϊκὰ διηγήματα ἀπὸ το 1860), Μιχαήλ Μητσάκης, Γρ. Ξενόπουλος, Π. Νιρβάνας, Ἀλ. Παπαδιαμάντης, Ν. Σπανδωνής, Ι. Κονδυλάκης, Ἐμμανουήλ Λυκούδης, Γεράσιμος Βώκος, Γιάννης Καμπύσης, Ἐμμανουήλ Ροῖδης, Ἀρ. Π. Κουρτίδης, Ἀρσινόη Παπαδοπούλου κ.ά. Βλ. σχετικὰ τὸ κεφάλαιο «Ἡ ἀγροτικὴ και ἡ αστικὴ ἠθογραφία» ἀπὸ τὸ βιβλίο μου *Ὡς εἰς καθρέπτην... προτάσεις και υποθέσεις για τὴν ἐλληνικὴ πεζογραφία του 19ου αἰ*, Ἀθήνα, Νεφέλη 1995, σελ. 221 κ.ε.

φαίνεται ότι αποτελούσε σημείο αναφοράς των κοσμικών Αθηναίων στα μέσα του 19ου αιώνα. «Χορός» είναι και ο τίτλος ενός κεφαλαίου στο πρώτο χρονολογικά από τα δύο μυθιστορήματα, τον *Ζωγράφο* του Γρηγορίου Παλαιολόγου, απ' όπου το παρακάτω παράθεμα:

Αί προσκλήσεις γίνονται πρὸ 5 ἢ 6 ἡμερῶν, κατὰ τὰς ὁποίας αἱ κυρίαὶ περιέρχονται τὰ ἐργαστήρια τῶν συρμολογικῶν ἐνδυμάτων καὶ καλλωπισμάτων [...]. Ἡ ράπτρια, ὁ κουρεύς, ὁ ἐμβαδοποιοὺς ἐμβαίνουν καὶ ἐβγαίνουν ἀλληλοδιαδόχως. Τέσσαρες λαμπάδες καίουν περὶ τὸν καθρέπτην, ἄντικρυ τοῦ ὁποίου κάθηται ἡ θεὰ τοῦ χοροῦ, κοσμίζουσα τὴν κεφαλὴν της, αὐξάνουσα τὴν κόμην της, χρωματίζουσα τὰς ὄψεις της, παχύνουσα τὰ μέλη της [...]. Ἀλλ' ἐξαίφνης τὸ φόρεμα εἶναι κοντόν, τὰ μανίκια σφίγγουν, τὸ μπουστο σακκουλιάζει, αἱ ἐμβάδες δὲν χωροῦν, τὰ χειρόφτια σπάνουν. Τί σκάσις! [...] Μεταξὺ αὐτῶν τῶν δυσαρρεσκειῶν, ἀρχίζει μιὰ καλὴ βροχὴ, καὶ τὸ δυσαρρεστότερον, ἅμαξα δὲν εὐρίσκεται [...]. Ἀποφασίζουν λοιπὸν μ' ὄλην τὴν βροχὴν καὶ λάσπην νὰ ὑπάγουν, φοροῦσαι γαλέντσες, ἢ τὰ ὑποδήματα τοῦ ἀνδρός των. Ἀλλὰ μόλις πλησιάζουν, καὶ ἐξαίφνης ὄχημα, διαβαῖνον μὲ βίαν, τὰς καταλασπώνει. Ἡ συμφορὰ αὕτη τὰς ἀναγκάζει νὰ ἐπιστρέψουν εἰς τὴν οἰκίαν μὲ τόσην λύπην, ὅσην ἤθελον αισθανθῆ διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρός των, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδουν τὴν αἰτίαν ὅλης αὐτῆς τῆς δυστυχίας [...]. Ὅσαι ἐδυνήθισαν νὰ φθάσουν εἰς τὸν χορὸν μὲ μικρὰς μόνον κηλίδας, ἀφοῦ ἀλλάξουν κάλτζας καὶ παπούτζια εἰς τὴν σκάλαν, διορθώνουν ὀλίγον τὰ ζουλούφια των, τὰ ὁποία ἐξεζούγρωσεν ὁ ἄνεμος, καὶ ἐμβαίνουν τέλος εἰς τὴν σάλαν.²⁰

Το ἴδιο θέμα του βασιλικοῦ χοροῦ απαντᾶ και στο δεύτερο μυθιστόρημα, το οποίο ὅπως και το προηγούμενο, σατιρίζει τα σύγχρονα ἠθη εστιάζοντας στον «πιθηκισμό»: φέρει ἐξάλλου το μυθιστόρημα αὐτό τον εὐγλωττο τίτλο *Ὁ πίθηκος Ξουθ ἢ τα ἠθη τοῦ αἰῶνος* και γράφεται ἀπὸ τον Ιάκωβο Πιτζιπίο στα 1848.²¹ Ἐδῶ λοιπὸν η ωραία Σουλτανίτζα, «ἡ Ἀσπασία αὕτη

²⁰ Γρ. Παλαιολόγος, *Ὁ ζωγράφος*, Αθήνα, Νεφέλη 1989 [Α' ἐκδ. Κωνσταντινούπολη, 1842Σ, σελ. 158–160.

²¹ Ιάκ. Πιτζιπίος, *Ὁ πίθηκος Ξουθ ἢ τα ἠθη τοῦ αἰῶνος*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, Αθήνα, Νεφέλη 1995. Α' δημ. *Ἀποθήκη ὠφελίμων καὶ τερπνῶν γνώσεων*, τ. Β' (1848). Πρόκειται για ημιτελές μυθιστόρημα το οποίο αφηγείται τις περιπέτειες του γνωστοῦ στους Ἕλληνες Γιάκομπ Σάλομον Μπαρτόλντι, ο οποίος εἶχε ἐκδώσει ἓνα βιβλίο με τις ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις του ἀπὸ την Ελλάδα, με ἀποτέλεσμα νὰ προκαλέσει τὴν ὀργή του Κοραΐ. Αὐτός λοιπὸν ο ἀπατεώνας –δὴθεν περιηγητής– ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώχευσή του ζεῖ για μεγάλο χρονικὸ διάστημα στην ἔρημο, μακριὰ ἀπὸ τους ἀνθρώπους, και μεταμορφώνεται σε πίθηκο, για νὰ καταλήξει ἐν τέλει (ως πίθηκος Ξουθ) στην Αθήνα, υπηρέτης του μωροφιλόδοξου Καλλίστρατου Ευγενίδη το σπίτι του ὁποῖου βρισκόταν στην πλατεία Συντάγματος, πλησίον των Ανακτόρων. Ἰδοὺ πῶς συστήνει τον τελευταῖο

τῶν Ἀθηνῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος», αφού σκλάβωσε με τα θέληγτρά της πολλούς πολιτικούς και κατήντησε με την επιρροή που ασκούσε σε αυτούς «ἢ στρόφιγξ τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας», κατόρθωσε επιτέλους να ἐξασφαλίσει και την πολυπόθητη πρόσκληση για τον χορό: «ἢ δὲ Αὐλή, ὑπέικουσα εἰς τὴν ἀκαταμάχητον φορὰν τοῦ πολιτικοῦ τούτου συρμοῦ, ἐκοῦσα ἄκουσα συγκατέταξε τὴν ὠραίαν Σουλτανίτζαν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκλεκτῶν δεσποινῶν, αἵτινες προσεκαλοῦντο εἰς τοὺς ἐν τοῖς ἀνακτόροις χορούς».²²

Σε ὅ,τι αφορά ειδικότερα στο ζήτημα της γλώσσας, συνεχίζεται και σε αυτά τα μυθιστορικά κείμενα, στο πλαίσιο μιας στρατηγικής πρόκλησης γέλιου, η παράδοση της χρήσης διαλέκτων και ιδιωμάτων από επαρχιώτες οι οποίοι έρχονται να εργαστούν στην Αθήνα (ο κωμικός τύπος του χιώτη υπηρέτη απαντά για παράδειγμα σε πολλά συναφή κείμενα του 19ου αιώνα), με μία ωστόσο διαφορά: η υπό διαμόρφωσιν αστική τάξη, για την οποία έγινε λόγος, μεταχειρίζεται ένα συνονθύλευμα αφενός τύπων της επίσημης καθαρεύουσας (η καθαρεύουσα, όπως αναφέρθηκε ήδη, λειτουργεί ως ένδειξη κοινωνικής και ταξικής διάκρισης) και αφετέρου ξένων λέξεων κυρίως γαλλικών και νεολογισμών οι οποίοι καταδεικνύουν τον συγχρονισμό του εκάστοτε ομιλητή με την ευρωπαϊκή μόδα. Αντί επιλόγου ας δούμε, χωρίς άλλα σχόλια, πρώτα από τον *Πίθηκο Ξουθ* έναν χαρακτηριστικό διάλογο ανάμεσα στην Σουλτανίτζα και τη χιώτισσα θεραπεινίδα της και, εν συνεχεία, από τον *Ζωγράφο* αποσπάσματα από τον απολαυστικό παραληρηματικό μονόλογο της «αρτιχηρεύσασας» Σεβαστής:

Α. θεραπεινίδα – Σουλτανίτζα (*Πίθηκος Ξουθ*):

- Κιάράσα! ἢ μαδόνα μου μ' ἔστειλε νὰ δῶ ἄν ἐξυπνήσετενε κι ἄ θέτενε νὰ σᾶς χτενίσω.
- Σὲ εἶπα, Πλουμοῦ, νὰ μὴ μεταχειρίζεσαι ποτε, καὶ μάλιστα ὅταν ὁμιλῆς πρὸς ἐμέ, τὸ βαρβαρικὸν τοῦτο ἐπίθετον *κυράτσα*. *Κυράτσες* εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν λέγουν τὰς Ψωμαθιανὰς· σὲ εἶπα νὰ μὲ λέγῃς *κυρίαν*.
- Ἔλα, Χριστὲ καὶ Παναγιὰ! ἐγὼ σᾶς εἶπα ψωματάρρα; ποῦ πίνω νερὸ στ' ὄνομά σας!
- Δὲν σὲ εἶπα τοῦτο! ἀλλὰ σὲ εἶπα ὅ,τι καὶ ἄλλοτε, δηλαδὴ νὰ μάθῃς νὰ ὁμιλῆς ὀρθῶς.

ο αφηγητής: «Ὁ Κώλιας λοιπὸν τοῦ ἀγωγιάτου Τραπεζουντίου κατὰ τὴν ἐν τῇ πεφωτισμένῃ Εὐρώπῃ περιήγησιν αὐτοῦ, ἐνόμισεν κατάλληλον νὰ μεταβάλη ἐπὶ τὸ εὐγενέστερον τὸ μὲν Κώλιας εἰς τὸ Καλλίστρατος τὸ δὲ Γιάννης εἰς τὸ Εὐγενίδης τὸ δὲ ἀγωγιάτου εἰς τὸ ἀγωνιστοῦ, καὶ τὸ Τραπεζούντιος εἰς τὸ Τραπεζίτης· καὶ οὕτως ἐσφυρηλάτησε θαυμασίως τὸ ὠραῖον αὐτοῦ ὄνομα Καλλίστρατος, Εὐγενίδης, Ἀγωνιστῆς καὶ Τραπεζίτης». (σελ. 92) Ἐν τέλει ὁ Καλλίστρατος φαίνεται νὰ μοιάζει με πῖθηκο περισσότερο ἀπὸ τὸν πῖθηκο υπηρέτη του.

²² Ιάκ. Πιτζιπίος, *Ὁ πῖθηκος Ξουθ ἢ τὰ ἤθη τοῦ αἰῶνος*, σελ. 119–121.

- Έγώ πάντα τὰ λέγω ὀρτὰ καὶ κοφτὰ· μὰ ἔ ξέρω νὰ τὰ πῶ περὶ διὰ γραμμάτου, ἐν τὸ ζάρανε στὴ Χιὸ νὰ πηγαίνουν στὸ σκολεϊό.
- Καλὰ λέγουσιν ὅτι ὄλαι αἱ Χίται εἴσθε ἀνόητοι.
- Ὅγεσκε δὲ νὰ σὰς χαρῶ! [...] Νὰ δῆτενε στὸν τόπο μου στὴ Χιὸ, τῆς κοπελοῦδες, σὰ βγαίνουνε φαντίνες, θὰ χάσετε τὸ νοῦ σας! [...]
- Καὶ ψιμμουθίζονται ὡς μορμολύκεια.
- Τίκε;
- Δηλαδὴ ἀλείφονται σουλουμᾶν καὶ κοκκινάδι, ὥστε προξενοῦσιν ἀηδῖαν!²³

Β. Σεβαστή, απευθυνόμενη στον εξάδελφό της (Ο ζωγράφος)

ὄθεν ἐπὶ τέλους ἀπεφάσισα νὰ συζευχθῶ τὸν Κύριον Μελανομυστακίδην, ὁ ὁποῖος τρεῖς φοραῖς ἔπεσε νὰ πνιγῆ ἐξ αἰτίας μου. – Πῶς τὸν ὀνομάσατε; – Μελανομυστακίδην· θὰ εἰπῆ ὑἱὸς τοῦ Μαυρομυστακᾶ, καὶ μετεφράσθη ἀπὸ τὸ τουρκικὸν καραμπουγιουκλῆς· οὕτως ὀνομάζετο ὁ μακαρίτης εἰς τὴν πατρίδα του τὰς Κυδωνίας. Εἶχε προκοπὴν πολλήν [...] Ἐγὼ ὁμως κατὰ χρέος τὸν ἠγάπων, καὶ τὸν ἐλυπήθην πολὺ, ὅταν ἀπέθανεν· *ύγειαν ἔχεις ἐλαφριάν* (ἀντὶ τοῦ γαῖαν ἔχεις ἐλαφράν) [...] Δεν ταιριάζει διόλου εἰς ἐξάδελφον Συμβούλου τῆς Ἐπικρατείας νὰ καταγίνεται μὲ *ἄροτρας καὶ βοός*. Ὅταν γίνεται τις πίτυρον τὸν τρώγουν οἱ χοῖροι, καθὼς λέγει ἡ μαμά μου. Ἐλπίζω ὅτι ἡ εὐγενεία σου θὰ ἔμβησ πλεόν εἰς τὰ πολιτικὰ καὶ θὰ σ' ἔχωμεν εἰς τὴν Πρωτεύουσαν. Ἡμεῖς ἐδῶ διασκεδάζομεν à merveille (θαυμάσια) χοροὶ εἰς τὴν αὐλήν, κονσέρτα, δηλαδὴ ἀρμονίαι εἰς τὰς πρεσβείας, κωμωδίαι εἰς τὸ παλάτι, συναναστροφαι ἐκλεκταί, μετ' ὀλίγον θέατρον, ζωὴ θαυμασία! [...] Ἐγὼ ἔμαθα πρόπερὶς τὰ Γαλλικὰ καὶ τὰ Ἰταλικὰ. Τί ὠραῖαι γλώσσαι καὶ ἡμεροὶ! καθὼς καὶ τὰ ἔθνη των. Ὡς καὶ τὰ ρήματά των ἀρχίζουσιν ἀπὸ τὸ aimeg καὶ amare, ἐν ᾧ τὸ ἐδικόν μας τύπτω, τύπτεις, τύπτει ἀγριεῦει τὸν ἄνθρωπον.²⁴

Παντελής Βουτουρής

Καθηγητῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Κύπρου
Τμῆμα Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν
Ηλ-ταχ.: voutouris.pantelis@ucy.ac.cy

²³ Ὁ.π., σελ. 122–123.

²⁴ Γρ. Παλαιολόγος, *Ο ζωγράφος*, ὁ.π., σελ. 85–88.